

A nyelvi képek jelentésalkotó szerepe Kölcsey lírájában

PETHŐ JÓZSEF

Kölcsey lírájának egyik szembetűnő, lényeges sajátossága az erősen retorizált nyelv (vö. pl. Szegedy-Maszák 1974, Szabó G. 2007). Az alábbiakban ezt a stílussajátosságot a költő két – a korábbi szakirodalomban főként Kölcsey politikai nézetei, illetve történelemszemlélete és a herderi jóslat felől analizált – versének, a *Zrínyi éneke (Zrínyi dala)* és a *Zrínyi második éneke* címen ismert műveknek az újabb szempontokat bevonó nyelvészeti-stilisztikai vizsgálatával: a funkcionális kognitív stilisztika elveire és módszereire támaszkodva kívánom megközelíteni. Elemzésemben elsősorban a figuratív nyelvhasználat jelentésalkotó szerepére fókuszálok.

A jelentésképzés és a metafora

Az elemzésben érintendők keretbe helyezéséhez szükséges itt legalább röviden szólni a kognitív nyelvészet, ezen belül a stilisztika és a kognitív metaforaelmélet néhány alaptételéről. A funkcionális kognitív nyelvészet a formális nyelvtudományi irányzatokkal szemben nem a nyelvtani szerkezet mint szerkezet leírására helyezi a hangsúlyt, hanem a szerkezetek jelentésének a leírására, különös tekintettel a jelentés és a megismerés viszonyára. A kognitív stilisztika – ennek megfelelően – a szöveg stílusát a szövegértelem nyelvi megformáltságából eredő összetevőjének tekinti, amely a szövegmegértés, -interpretáció szempontjából hozzárendelő módon jön létre, azaz a stílushatás, a stílus által létrehozott értelem-összetevő nem eleve adott, többnyire nem is fogalmi jellegű, hanem a befogadói attribúcióval (tulajdonítással) alakul ki az interakcióban. A stílus így a nyelvi horizontok összjátékának eredménye a mindenkori nyelvi interakció során, amelynek a szöveg csak egyik, igaz megvalósító összetevője, a többi pedig pragmatikai tényező (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2005).

Mivel az alábbiakban főleg nyelvi képekről, azon belül is metaforákról kívánok szólni, szükséges itt röviden utalni a kognitív metaforaelmélet főbb elemeire is (vö. Lakoff – Johnson 1980, Kövecses 2005). E metaforamodell főbb kiinduló tételei a következők:

(1) A metafora nem periferikus jelenség a nyelvben, és nem is pusztán a retorikai vagy a költői nyelvhez köthető, hanem a világ konceptualizálását („fogalmiasítását”, fogalmi-nyelvi feloldozását) szolgáló alapvető eszköz.

(2) A világra vonatkozó tudásunkat ún. fogalmi metaforák strukturálják, amelyek kognitív (megismerő) folyamatokon nyugszanak, és meghatározzák azt a módot, ahogyan a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk, azaz fogalmi-nyelvi síkon értelmezzük.

Ismeretlen festő: Zrínyi Miklós, a hadvezér-ravatalképe, olaj, vászon, átmérő: 67 cm, kerettel: 83 cm (MNM, MTKCs, fotó: Kardos Judit)

(3) A fogalmi metaforák nyelvi megnyilvánulásai a metaforikus kifejezések.

(4) A fogalmi metaforák két fogalmi tartományt kapcsolnak össze: egy ún. forrástartományt és egy ún. céltartományt.

(5) E két fogalmi tartomány összekapcsolásának lényege a legtöbb esetben az, hogy az absztrakt, nem érzékelhető, kevésbé ismert vagy ismeretlen céltartományt a konkrét, érzékelhető, ismertnek feltételezett forrástartomány segítségével értelmezzük.

Az irodalmi nyelvhasználat metaforái a kognitív szemantikai és stilisztikai felfogás szerint (összegzően l. pl. Kövecses 2005) általában a hétköznapi fogalmi metaforákra épülnek, az ezeket kifejező nyelvi metaforák azonban többnyire újszerűek. Ezt az újszerűséget négy jellemző művelettel érik el, ezek a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdés és a komponálás. A kiterjesztés során egy konvencionális fogalmi metaforát újfajta nyelvi eszközökkel fejtenek ki. Ezt általában úgy érik el, hogy a forrástartományt egy új fogalmi elemmel bővítik. A kidolgozás lényege a forrástartomány valamely létező elemének hangsúlyozása újszerű módon. A kritikus kérdés során a költő megkérdőjelezi egy hagyományosabb, kopottabb fogalmi metafora létjogosultságát. A komponálással több hagyományos fogalmi metaforát néhány sorba vagy akár egyetlen sorba sűrít össze a szövegalkotó.

A *Zrínyi éneke (Zrínyi dala)* és a *Zrínyi második éneke képi világa*

A vizsgálandó két szöveg viszonya, az intertextuális összefüggés a jelen esetben különösen fontos jelentésképző tényező, a két vers világos és az interpretációt lényegileg befolyásoló dialógusban van egymással. E dialógus tényét legközvetlenebbül a címek rögzítik. „Autentikus” címnek véleményem szerint a *Zrínyi éneke* és a *Zrínyi második éneke* tekinthető. Filológiai igazolásként hadd idézzem itt Szabó G. Zoltán (1993: 265–266) a címre vonatkozó adatait és fejtegetését: „...címadás dolgában a szövegközlők szabadabban garázdálkodhattak akkoriban, s úgy tü-

nik, hogy Kölcsey némelykor akceptálta ezt. Legalábbis erre utal a *Zrínyi második éneke* c. vers kézírata, melyen nemcsak a cím van (szerencsére) feltüntetve, hanem a *második* szó külön is alá van húzva a kézíraton. Ez ugyanis egyértelműen arra utal, hogy volt egy *Zrínyi első éneke* is. S valóban, a Szemere-féle kiadástól mindenütt *Zrínyi dala* címmel közölt költemény az Aurorában (1831) *Zrínyi éneke* címmel jelent meg. Ez a cím valóban emendálendő, hiszen az 1838-ban keletkezett Zrínyi-vers a cím pontos jelentését csak ezzel az emendálással kapná meg.”

A két szövegnek a címek által is kifejezett dialógusa és a szűkebben értett tematikai párhuzama mellett feltűnő a képi világban megmutakozó paralelizmusa is. Az egymás mellé helyezett két szövegben dőlttel, illetve félkövérrel emeltem ki azokat a metaforákat, amelyek ebből a szempontból a legfontosabbnak tűnnek:

ZRÍNYI ÉNEKE

Hol van a hon, melynek Árpád vére
Győzelemben csorga szent földére,
Mely nevével hév *szerelmet gyűjt*;
S messze képét bújos *magzatja*,
Még Kalypso keblén is siratja,
S *kart feléje búsan vágyva nyújt?*

Itt van a hon, ah nem mint a régi,
Pusztaságban nyúlnak el vidéki,
Többé nem győzelmek honja már;
Elhamvadt *a magzat hő szerelme*,
Nincs **magasra** vívó szenvedelme,
Jégkebelben fásult szívet zár.

Hol van a **bérc**, és a **vár fölette**,
Szondi melynek sáncait védlette,
Tékozva híven életét;
Honnan a hír **felszáll**, s arculatja
Lángsugárit távol ragyogtatja,
S fényt a késő századokra vét?

Itt van a **bérc**, s **omladék fölette**,
Mely a hőst és hírét eltemette,
Bús feledség hamván, s néma hant;
Völgyben ül a gyáva kor s határa
Szűk köréből őse saslakára
Szédeleg, ha néha **felpillant**.

És hol a nép, mely pályát izzadni,
S izzadás közt hősi bért aratni
Ősz atyáknak nyomdokin tanult;
S szenvedett bár, s bajról bajra hága,
Hervadatlan volt szép ifjusága,
A jelenben múlt s jövő virúlt?

Vándor állj meg! korcs volt anyja vére,
Más faj állott a kihúnyt helyére,
Gyöngé fővel, romlott, szívtelen;
A dicső nép, mely tanult izzadni,
S izzadás közt hősi bért aratni,
Névben él csak, többé nincs jelen.

(1830)

Ismeretlen mester: A költő Zrínyi Miklós, a szigetvári kirohanás jelenetével, olajfestmény, 18. század, részlet

ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKE

Te lásd meg, ó Sors, *szenvedő* hazámat,
Vérkönyvel ázva *nyög feléd*!
Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad;
És marja, rágja *kebelét*.
A méreg ég, és ömlik mély *sebére*;
S ő védtelen küzd *egyedül*,
Hatalmas, ó légy gyámja, légy vezére,
Vagy itt az óra, s végveszélybe dül.

Áldást adék, sok *magzatot*, honodnak,
Mellén kiket táplál vala;
S másokra vársz, hogy érte vívni fognak?
Önnépe nem lesz védőfala?
Szív, lélek el van vesztegetve rátok;
Szent harcra nyitva várt az út,
S ti védőfalat körüle nem vonátok;
Ő gyáva fajt *szült, s érte sirba jut*.

De szánjad, ó sors, *szenvedő* hazámat!
Te rendelél áldást neki:
S a vad csoport, mely rá dühödve támad,
Kiket nevelt, öngyermeki.
Taposd el a fajt, rút szennyét nememnek;
S míg hamvokon majd átok ül,
Ah tartsd meg őt, a *hűv anyát*; teremnek
Tán jobb *fiak*, s védvén állják körül.

Törvényem él. Hazád őrcsillagzatja
Szülőtti bűnein leszáll;
Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
Az ősz apák sírhalminál.
És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat, és más keblű nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

(1838)

A dőlttel kiemelt képek egy strukturális fogalmi metafora, A HAZA ANYA' metafora nyelvi kifejezései. Mielőtt ezeket a kifejezéseket, illetve magát a kiemelt fogalmi metaforát közelebbről megvizsgálánánk, kiindulásként szükséges röviden a strukturális fogalmi metaforák általános vonásairól szólni. A strukturális (szerkezeti) metaforák esetében a forrástartomány széles körű, rendszerezett tudást biztosít a céltartomány fogalmi síkú kifejezéséhez. Lakoff és Johnson (1980) klasszikus példája erre A VITATKOZÁS HÁBORÚ metafora. E fogalmi metafora konkrét képi forrástartománya a HÁBORÚ, absztrakt céltartománya a VITA. Mindez a következő metaforikus nyelvi kifejezésekben például jól megfigyelhető: *nyilvános vitában támadta meg, ez az állítása nem védhető meg, soha nem győztem még le vitáinkban, X a vitában megsemmisítő vereséget szenvedett*. Elgondolkodtató, hogy amikor a vitáról a fenti módon beszélünk, azaz a háború terminológiáját alkalmazzuk, ezáltal az értelmezés által magához a vitához való viszonyunk is egy adott keretben rögzül vagy legalábbis rögzülhet. Lakoff és Johnson (op. cit. 4–5) felveti ezzel kapcsolatban: próbáljunk meg elképzelni egy olyan kultúrát, amelyben a vitát másképp szemlélik és értelmezik, azaz a

vitázók nem hadviselő felek, nem támadók és védekezők, nincsenek győztesek és vesztesek; képzeljünk el például egy olyan kultúrát, ahol A VITATKOZÁS TÁNC fogalmi metafora működik. A résztvevők eszerint nem ellenfelek, hanem együttesen szereplők, akiknek egyensúlyban, a harmóniára közösen ügyelve kell haladni. Ennek következtében másképpen viszonyulnánk magához a vitához: hiszen a metafora lényege éppen az, hogy megértünk, és aztán ennek a megértésnek megfelelően kezeljük egy dolgot.

A HAZA ANYA metafora esetében a fentiek értelmében az ANYA fogalmán keresztül „értjük meg”, értelmezzük a HAZA fogalmát. E metaforának, mint a kiemelésekből kitűnik, mindkét versben az interpretációt eleve megalapozó, irányító szerepe van, hiszen mindkét szövegnek már a bevezető egységében, az 1. versszakában megjelenik, mégpedig a fogalmi metaforát – több nyelvi kifejezéssel is – már itt részlegesen kibontva. A metafora további kibontása azonban ezután lényegesen eltérő a két szövegben: míg a *Zrínyi énekében* már csak egyetlen nyelvi kifejezésben (*a magzat hő szerelme*) folytatódik a kidolgozása, és a metaforikus építkezés más irányt vesz, addig a *Zrínyi második éneke* esetében az egész szöveg stílus- és jelentésbeli koherenciájának meghatározó eleme ennek a metaforának a végigvitele.

A *Zrínyi énekének* a múlt és a jelen, a(z el)várt és a megvalósuló értékellentétét konceptualizáló metaforasora egy másik – egyetemes orientációs – metaforára vezethető vissza:

A LENT/LEFELÉ ROSSZ
A FEL/FELFELÉ JÓ

Az ellentétek e fogalmi metaforának különböző nyelvi kifejezéseiben szembesülnek: *magasra vivó (szenvedelme), a bérc, és a vár fölette, (a hír) felszáll, a bérc, s omladék fölette, völgyben ül, felpillant*. Az egyik legalapvetőbb érzékelési tapasztalat így válik alapjává a szövegben az absztrakt történelemszemlélet és az erkölcsi ítélet fogalmi és nyelvi reprezentációjának.

A *Zrínyi második éneke*, amely lényegében hasonló alapgondolatokat és értékelést visz végig, de még keserűbb következtetéssel, a metaforizáció tekintetében – mint erre fent utaltam – egészen más konceptualizációs utat jár be, ugyanis az előző vers értelem szerkezetét is meghatározó ellentéteket A HAZA ANYA fogalmi metaforára építve bontja ki. Ezt a tényt érdemes akkor is figyelembe vennünk, hogy a két vers „végkicsengés”-ét vetjük össze. A *Zrínyi második éneke* – a két költemény összehasonlító elemzéseiben is talán szinte mindig visszatérő meglátás szerint – sokkal keserűbb ítéletet mond, és fájdalmas, a feloldás lehetőségét is megvonó jövőképet fest. Ezzel összefüggésben a szigorú, lesújtó összegző megállapítás: *a Nében él csak, többé nincs jelen* és a nemzethalált vizionáló jóslat: *más hon áll a négy folyam partjára* lényegi eltérése mellett érdemes a kétféle metaforizáció „intenzitásbeli” különbségét is hangsúlyozni, amely a két szöveg értelem szerkezetét meghatározó fogalmi metaforáknak a tapasztalati alapjára vezethető vissza. Mi a különbség ebben a vonatkozásban a fent/

Vidra Ferdinánd: *Pannónia*, olaj, vászón, 225 x 185 cm, 1844 (Magyar Nemzeti Galéria)

felfelé jó : a lent/lefelé rossz orientációs fogalmi metafora és A HAZA ANYA szerkezeti (strukturális metafora) között? Tovább pontosítva ezt a kérdést: milyen jelentésképző szerepet tölt be a *Zrínyi második éneke* szövegértelmének alakulásában a HAZA ANYA metafora? A szűkebben értett válasz megfogalmazása előtt érdemes egy kis kitérőt tenni, röviden szólva a HAZA/NEMZET EMBER, A HAZA NŐ metaforákról.

Először is érdemes rögzíteni azt a tényt, hogy a HAZA/NEMZET EMBER, A HAZA NŐ fogalmi metaforák különböző variációi igen elterjedtek, ezek a legelterjedtebb kultúrákban, nyelvközösségekben, időszakokban is kimutathatók. Rendszerezésében Czier Andrea (1995) gazdag anyagon mutatja be, hogy a NEMZET fogalmat strukturáló metaforák alapvetően két csoportba sorolhatók: az egyik csoportba a NEMZET ÉPÜLET metaforák, a másikba a NEMZET ÉLŐ ORGANIZMUS típusú metaforák tartoznak. A második csoportban világosan elkülöníthető két további kategória a NEMZET NÖVÉNY és a NEMZET EMBER metaforák mentén. Czier (1995: 25) az általa vizsgált 19. századi magyar szövegek alapján arra a következtetésre jut, hogy az adott időszakban a „nemzetet olyanformán fogták fel, mint egy árva, rokontalan, magányos embert”. Igen tanulságosan mutatja be a HAZA NŐ metafora különböző variációit Huszár Ágnes (2009) A női test mint nemzetmetafora című írásában, a FINN LÁNYTÓL kezdve a HARCOS MARIANNE-on, OROSZORSZÁG ANYÁCSKÁN át egészen a magyar haza anyametaforáig. – A HAZA ANYA metafora tehát a HAZA/NEMZET EMBER egyik specifikus megvalósulása. Jelentésképző szerepének így lényegi elemei azok a jelentés-összetevők, amelyek az ANYA fogalmi tartományához tartoznak. Maga az azonosítás pedig olyan elemi biológiai és érzelmi-pszichikai tapasztalatokon nyugszik (anya-gyermek viszony), amelyek nemcsak minden befogadó számára a legközvetlenebb feldolgozást teszik lehetővé az értelemdadás folyamatában, hanem – különösen a kiterjesztés, a részletes kidolgozás által – a potenciális stílushatást is nagy mértékben erősítik, ezáltal is növelve

mind a nemzeten belüli erkölcsi-politikai ellentétek (ANYA-GYERMEK ELLENTÉT), mind a lehetséges veszteség (A NEMZET HALÁLA AZ ANYA HALÁLA) súlyának megértését, átélését.

A nyelvi képek szerepe a versszövegben

A fentiekben csak két vers képeinek, képrendszereinek egy részét tárgyaltam, de úgy gondolom, még ez a részleges vizsgálat is jelzi, hogy a nyelvi képek jelentésalakító szerepe meghatározó Kölcsey lírájában. Verseiben olyan metaforikus szerkezetek jelennek meg, amelyek a stílusstruktúrában szövegszervező szerepűvé válnak, ezáltal a szövegértelmezés alakulásának is meghatározó tényezői lesznek. A metafora, a kép nem „dekoráció”, díszítő elem, hanem hozzátartozik a versszöveg értelemformáló lényegéhez.

Felhasznált irodalom

- CZIER Andrea: *A nemzet szó szemantikája a magyar nyelvben* (Szakdolgozat), Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 1995.
 HUSZÁR Ágnes: *A női test mint nemzetmetafora*, Szín, 2009/2 28–32.
 KÖVECSEI Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Budapest, Typotex, 2005.
 LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metaphors we live by*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.
 SZABÓ G. Zoltán: *A Kölcsey-versek címadásáról*, ItK, 1993, 261–266.
 SZABÓ G. Zoltán: *A Hymnus retorikája = „Nem süllyed az emberiség...” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 663–670.
 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában*, ItK, 1974, 670–687.
 TOLCSVAI NAGY Gábor: *A cognitive theory of style*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005.

1 A kiskapitális a fogalom jele a kognitív nyelvészetben, én is ebben az értelemben használok itt.

Johannes Blaeu: *Magyarország térképe Erdély nélkül*, 1664, papír, rézmetszet, 72 x 50,9 cm (MNM, MTKCs, fotó: Király Attila)

„És e hazáért
szenvedett Hunyadi
hálátlanságot és
üldözést; e hazáért
rohant Szondi a
halálba; e hazáért
patakzott a Zrínyiek
vére; e hazáért
választott sok nemes
önként számkivetést,
szerelemből fosztván
meg magát attól,
amihez élte minden
boldogságát kötötte.
S te mit fogsz érette
tenni?”

(Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési Napló*)

